

ČESKÁ MÍSTA PAMĚTI MEZI DĚDICTVÍM A TRADICÍ

Doubravka Olšáková

Czech Places of Remembrance between Legacy and Tradition

In her essay, the author considers various approaches to the notion of places of remembrance (*lieux de mémoire*) which were applied in Czech historiography since 1980s. Using analysis of works written within the context of the journal “Husitský Tábor“, the Pilsen symposia, as well as independent attempts at describing places of remembrance such as those authored by Vladimír Macura, Eduard Maur, or Vít Vlnas, the author concludes that the concept referred to by West European historians as ‘*lieux de mémoire partagés*’ (shared places or memory) is – probably due to a strong and traditional orientation on nationally Czech history – still rather removed from the main focus of interest of Czech historians and even remains relatively unknown.

Doubravka Olšáková (*1977) působí v ÚSD AV ČR, v. v. i., olsakova@usd.cas.cz

Koncept Pierra Nory si zasloužil pozornost československých historiků již na počátku 90. let 20. století, záhy po vydání fenomenálního díla *Lieux de mémoire*.¹ Myšlenka dát vzniknout obdobnému dílu se sice v české historické obci objevuje s železnou pravidelností, naráží však na četná úskalí, z nichž tím největším problémem se jeví – poněkud paradoxně – samotné dějiny českého státu i národa.

¹ Tento text navazuje na mou stať otištěnou v tomto časopisu před sedmi lety a zaměřuje se na posun ve vývoji sledovaného fenoménu – DOUBRAVKA OLŠÁKOVÁ, *K diskusi o paměti v českém kontextu druhého života*, Dějiny – teorie – kritika 1/2006, s. 269–280. K tématu analýzy vývoje proměny historické a kolektivní paměti, včetně institucionálního vývoje, vzniklo v poslední době několik sborníků či monografií: HELMUT ALTRICHTER (edd.), *Gegen Erinnerung Geschichte als politisches Argument*, München 2006; SORIN ANTOHI, BALÁZS TRENCSENYI, PÉTER APOR (edd.), *Narratives unbound: historical studies in post-communist Eastern Europe*, Budapest 2007. Pracím české provenience se věnuji v tomto textu dále.

Místa paměti českého státu splývají v mnoha případech s místy paměti habsburské monarchie, jsou s nimi neoddělitelně spjata, jejich interpretace se však v mnoha případech zcela diametrálně liší od interpretace nabízející se ve Vídni, Budapešti, Bratislavě a konec konců i v Krakově. Parafrazující název konference Visegradského fondu uspořádané v prosinci roku 2011 v Praze museli bychom se shodnout snad jedině na tom, že náš nepřítel je v tomto prostoru snad až příliš často hrdinou našeho souseda. Koncept označovaný některými západoevropskými historiky jako „lieux de mémoire partagés“² (sdílená místa paměti) českým historikům – snad z důvodů silné a tradiční orientace na nacionálně české dějiny – zůstává dosud relativně vzdálený a relativně neznámý.³

Pohledem zevnitř

Nová situace ve střední Evropě po nástupu komunismu k moci na konci 40. let 20. století si žádala také novou koncepci národních dějin. Před celou generací historiků v socialistickém táboře stál nelehký úkol, ustavit takovou interpretaci národních dějin, která by odpovídala nové politické situaci, ideologii vládnoucí strany i niterné potřebě zbídačeného obyvatelstva vidět a znát viníky i hrdiny. Nejednalo se o lehký úkol a v mnoha případech bylo třeba velké intelektuální ekvilibristiky, než bylo dosaženo kýženého efektu.

V mnoha případech vycházel nový kánon národních dějin ve střední Evropě z romantického pojetí dějin 19. století, z nichž čerpal hlavní myšlenkovou inspiraci. V českém případě se nadlouho stala hlavním východiskem interpretace českých dějin spíše popularizační práce Zdeňka Nejedlého *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa*,⁴ vycházející z jeho přednášky z roku 1946.

Tento spis se stal základním východiskem české – a konec konců také slovenské historiografie v následujících desetiletích. Klasickým způsobem položil základy novému panteonu českých dějin, vymezil jejich pokrokovou složku (husitství, národní obrození) i složku reakční (čeští páni v bitvě u Lipan, tzv. temno, první republika). Stejnou měrou se však tento spis stal odrazovým můstkem pro zrod významného fenoménu, z něhož čerpá historiografie k místům paměti

2 ÉTIENNE FRANÇOIS, *Lieux de mémoire – Erinnerungsorte*, in: *Lieux de mémoire en Europe centrale*, (ed.) Antoine Marès, Paris 2009, s. 17.

3 Pokusem o překročení tradičního a výsostného českého zaměření je cyklus *Odsunuté pomníky*, který od ledna 2011 běží na stránkách časopisu *Dějiny a současnost*.

4 ZDENĚK NEJEDLÝ, *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa*, Praha 1946.

v české kultuře v podstatě dodnes. Oním zaklínadlem se stalo slovo tradice, resp. „pokroková tradice“, na níž se nový režim odvolával a z níž čerpal, přičemž reakční složkou českých dějin opovrhoval a jediná přijatelná interpretace těchto historických úseků nesla negativní znaménko.

Proti dobově paušalizujícímu pojetí tradice ve smyslu marxistické historiografie se však v roce 1968 velmi ostře postavil František Graus, který odmítl onu základní tezi 50. let, že z dějin přejímáme jen pokrokové prvky, a prostě prohlásil, že z dějin dědíme vše.⁵ Václav Král, historik, jehož jméno se do české historiografie nesmazatelně vrylo kvůli jeho téměř až stalinistickým metodám prosazování nové interpretační linie českých dějin, se však proti tomuto odklonu od monolitického pojetí dějin ostře ohradil – a s pomocí politické „normalizace“ poměrů v československé společnosti po roce 1968, která tvrdě doléhala na společnost v průběhu celých 70. let, tento spor z mocenské pozice dominantního stalinisty také vyhrál.⁶ František Graus emigroval. Na Grause a jím otevřené téma však později navázal ve své přednášce k tématu české otázky Jiří Kořalka.⁷

Díky němu se dostává koncept tradice (v množném čísle) do centra pozornosti badatelů, kteří se aktivně účastnili husitologických symposií organizovaných Muzeem husitského revolučního hnutí v Táboře. Právě sem, mimo okruh centrálních pražských institucí, se uchýlili na počátku normalizace Jiří Kořalka a později i František Šmahel, dva historici, kteří byli po čistkách v Československé akademii věd přinuceni opustit Historický ústav ČSAV.

Od konceptu tzv. pokrokových tradic českého národa, který vycházel ze Zdeňka Nejedlého, se tito historikové odklonili tím, že sledovali i jiné tradice než jen ty pokrokové. Tak se v 70. letech zrodil fenomén tzv. „druhého života“. Ten se věnoval proměně vnímání, reflexi a recepci určitých historických fenoménů v 19. a 20. století, jež sledoval jako součást formativních procesů kolektivního a historického vědomí.

Na počátku této proměny stála kromě diskuse o dědictví a tradici českých dějin z 60. let také tábořská symposia k tématu husitství, která se rozkročila mezi středověk, který garantoval František Šmahel, a moderní dějiny, které garantoval Jiří Kořalka. Tato symposia se odehrávala v Táboře od roku 1978⁸ a na nich se

5 FRANTIŠEK GRAUS, *Současná krize našeho historického vědomí*, ČSČH 16/1968, s. 488; TÝŽ (ed.), *Naše živá i mrtvá minulost – 8 esejů o českých dějinách*, Praha 1968.

6 VÁCLAV KRÁL, *Myslenkový svět historie*, Praha 1974.

7 V. KRÁL, *Myslenkový svět historie*, s. 196–197; JIŘÍ KOŘALKA, *Co je národ?*, Praha 1969.

8 Konkrétně se jednalo o symposia z let 1978, 1980 a 1983.

profilovala významná generace českých historiků, kteří dokázali pracovat nejen s oficiálními proudy české historiografie, ale také vstřebávali a transformovali ty podněty, které oficiální historiografie přehlížela. Koncept „druhého života“ (das Nachleben) se tak zrodil mimo dohled mocenských orgánů, na periferii v Táboře.

Těchto setkání se účastnili například Petr Čornej, Jiří Rak, Ivana Čornejová, Blanka Zilynská, Michal Svatoš a další. Po roce 1989 to byli historici formovaní právě zde, kteří publikovali v Čechách v rámci nakladatelství H&H jedny z prvních prací týkající se recepce a reflexe historie ve společenském vědomí. Zatímco Petr Čornej se v *Lipanských ozvěnách* vyrovnává s recepcí všech proudů husitství v české společnosti 20. století,⁹ Jiří Rak se v knize *Bývalí Čechové* soustředí na recepci starší historie českou společností v 19. století.¹⁰

Další významná skupina se profilovala také v úzkém sepětí se sérií konferencí, které byly pořádány mimo Prahu. Jednalo se o tzv. plzeňská sympoza, resp. Smetanovské dny.¹¹ Jestliže v Táboře došlo k propojení specializovaných medievistů s moderními historiky, pak i v Plzni došlo k důležitému setkání muzikologů, historiků umění a historiků moderních a soudobých dějin. Z těchto interdisciplinárních setkání vzešlo mnoho témat, jimž je dosud věnována velká pozornost. Mezi iniciátory této akce patří muzikologové Marie Ottlová, Milan Pospíšil, historici umění Tomáš Vlček, Roman Prahel. Svou kariéru na těchto sympoziích zahájil například Zdeněk Hojda, Taťána Petrasová, Markéta Theinhardt, Jiří Pešek a další, záhy se však oba okruhy propojily, takže zde najdeme také historiky účastnící se tábořských sympozií. Právě Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný, kteří vystupovali jak na sympoziích v Táboře, tak v Plzni, pak stáli u zrodu publikace *Pomníky a zapomínky*,¹² která mapovala pomníkovou kulturu v Čechách ve smyslu „bojiště vzpomínek“ jednotlivých epoch.

Obě platformy – husitologická sympozia i plzeňská sympozia – se zapsala do dějin české historiografie tím, že se zde poprvé zformoval specifický proud, který za pomoci dezinterpretace marxistického pojmu tradice dokázal pro možnost svobodného bádání vytěžit maximum. Problematika zachycení a interpretace dějinných fenoménů v historickém vědomí a povědomí společnosti byla poprvé formována na konci 70. let 20. století a zapustila zde velmi silné kořeny. Dodnes

9 PETR ČORNEJ, *Lipanské ozvěny*, Jinočany 1995.

10 JIŘÍ RAK, *Bývalí Čechové... – České historické mýty a stereotypy*, Jinočany 1994.

11 www.plzensympozium.cz, náhled 19. 2. 2012.

12 ZDENĚK HOJDA, JIŘÍ POKORNÝ, *Pomníky a zapomínky*, Praha 1996.

v podstatě tvoří jeden z nejvýznamnějších proudů české historiografie druhé poloviny 20. století.

Nová generace historiků hlásících se ke svým učitelům, jejichž akademická dráha začala na husitologických sympoziích, však – zdá se – převzala od svých učitelů jeden z rysů výstižně charakterizujících generaci historiků, která svými nejproduktivnějšími léty spadala do éry té nejužší normalizace: nechuť k teorii a oficiální metodologii. Ve všech výše uvážených dílech zpravidla schází podrobnější metodologické vymezení či pokus o vřazení do širšího kontextu vývoje přemítání o paměti v kontextu evropského bádání. Příkladem tohoto přístupu je publikace Petra Šámala z roku 2009 *Soustružníci lidských duší – Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí zakázaných knih)*, v níž se vůči novým konceptům nevymezuje vůbec, či spíše negativně, to mu však nebrání v tom aktivně hledat nové přístupy a interpretace.¹³ Šámal se pokouší odvrátit od dominantního proudu interpretace monolitického pojmání indoktrinace mas v 50. letech a snaží se hledat nová východiska pro vysvětlení, jak je možné, že v 50. letech přijala česká společnost novou kulturu tak snadno. Do centra jeho pozornosti se proto dostává knihovna jako „symbolické centrum kulturní paměti“,¹⁴ jehož proměny analyzuje na pozadí cenzurního vyřazování „nepřátelské, závadné, zastaralé a nežádoucí literatury“ z lidových knihoven.

Převrácení perspektivy, kdy se od zkoumání proměny vnímání historické události, osoby či fenoménu obrací pozornost k odkrývání mechanismů formování této paměti, představuje nejvýznamnější posun, k němuž došlo v další generaci. Dokázala tedy skupina historiků, o níž se občas s jistou ironickou nadsázkou hovoří jako o „generaci Husitského Tábora“, předat po roce 1989 nastupující generaci svou vlastní historickou zkušenost, byť odkloněnou od původního konceptu „tradice“ či „života druhého“ k motivu mocenského formování změn ve struktuře kolektivní paměti? Přesnou odpověď na tuto otázku dát nelze, poněvadž je na ni příliš brzo, avšak vezmeme-li si příklad Petra Šámala, konstatujeme, že se hlásí nejen k odkazu Petra Čorneje, ale také Jiřího Pokorného¹⁵ a dalších, kteří spadají do okruhu tábořských sympozií.¹⁶

13 PETR ŠÁMAL, *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí zakázaných knih)*, Praha 2009.

14 P. ŠÁMAL, *Soustružníci lidských duší*, s. 136.

15 P. ŠÁMAL, *Soustružníci lidských duší*, s. 135.

16 Srov. též publikaci k 60. narozeninám Petra Čorneje, která svedla dohromady jak specialisty na středověk, tak také historiky moderních dějin – ROBERT NOVOTNÝ, PETR ŠÁMAL (edd.), *Zrození mýtu: dva životy husitské epochy*, Praha-Litomyšl 2011.

Velmi blízko měl ke konceptu „druhého života“ také Vladimír Macura, dnes již zesnulý ředitel Ústavu pro českou literaturu AV ČR. Jeho zájem o proměnu historické – a v jeho případě především literární – sémiotiky stojí metodologickému vymezení „míst paměti“, jak je přináší koncept Pierra Nory, zřejmě nejbližší. Na rozdíl od historického, místy poněkud vágního vymezení „míst paměti“ se však Macura opírá o metodologicky a tematicky naprosto precizní analýzu sémantických polí. Jeho analýza jazyka národního obrození,¹⁷ v níž dominují ohlasy hlavních interpretačních proudů 80. let 20. století, je dnes považována již za klasickou práci k dějinám českého národního obrození.¹⁸ K ní se pak řadí jeho kniha *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*, která se věnuje jazyku a sémantice komunistického režimu. Jedná se o analýzy sémantických polí konstituovaných v době komunismu, polí typu ráj, obraz vůdce, smrt vůdce, mandelinka bramborová, poslední bitva, atd.

I v případě prací Vladimíra Macury se tak objevuje úzké sepětí myšlení společnosti 19. a 20. století. Tento dominantní vliv myšlení české společnosti 19. století na formování a myšlení moderní československé společnosti byl, jak už jsme napsali výše, po nástupu komunismu k moci v roce 1948 umocněn vědomým přejímáním a navazováním na četná nacionálně-romantická klíšé, která svou dikcí a důrazem kladeným na kolektiv a český národ zcela odpovídala mocenským zájmům nové komunistické vlády.¹⁹ Témata velmi úzce navazující či čerpající z klíčových fenoménů 19. století proto dodnes představují tu neúrodnější půdu pro analýzu „míst paměti“. Velmi zdařilá je například analýza postavení nejslavnější, nejznámější a nejpoetičtější dětské knihy *Broučci* v české kultuře.²⁰ Pozornost literární historičky Věry Brožové, specializující se na dějiny literatury 19. století, je sice primárně zaměřena na knihu jako takovou, okolnosti jejího vzniku apod., klasickou literární analýzu textu díla však odsouvá do pozadí na úkor analýzy proměny vnímání tohoto díla ve třech fundamentálně odlišných politických režimech: v době habsburské monarchie, kdy ji proslavil především okruh Masarykových stoupenců, poté je to její postavení a role v meziválečném Československu a stranou nenechává ani neúspěšný pokus o vřazení této protestantské pohádky do panteonu nových komunistických tradic na konci 50. let,

17 VLADIMÍR MACURA, *Znamení zrodu – české národní obrození jako kulturní typ*, Jinočany 1995.

Rozvolněným pokračování této analýzy je kniha *Český sen*, Praha 1998.

18 V polském prostředí stojí Macurově přístupu nejbližší práce literární historičky Marie Janion.

19 Srov. již výše zmiňovanou publikaci Z. NEJEDLÝ, *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa*.

20 VĚRA BROŽOVÁ, *Karafiátovi Broučci a jejich postavení v české kultuře*, Praha 2011.

stejně jako se intenzivně věnuje jejímu vnímání ve sféře neoficiální kultury a disentu v 70. letech. Sledování proměny dětské knihy, která se stala kultem české společnosti, a jejích hrdinů, broučků, patří k jednomu z oněch nejzdařilejších pokusů o oživení konceptu „druhého života“, který po velké vlně publikací z let 1994–1998 po roce 2000 ustoupil do pozadí. Věra Brožová dnes také patří do okruhu badatelů profilujících se kolem plzeňských sympozií.

Vedle těchto dvou velmi silných skupin existují také další pokusy o uchopení konceptu míst paměti. Nejzdařilejší jsou ty, které se snaží vymezit téma výzkumu a pevně je ukotvit ve stávajícím výzkumném poli, méně zdařilé pak ty, které mechanicky přejímají koncepty popírající jedinečnost sémantického pole určitého znaku na úkor pozitivistického líčení, či naopak jejich rozpustění v metodicky plytkých a nevyhraněných diskurzích.

Svébytné místo náleží v popisu vývoje konceptu „druhého života“ Vítu Vlnasovi, jehož publikace *Jan Nepomucký – česká legenda* je jednou z vlastně nejklassičtějších prací popisující „druhý život“.²¹ Publikace vyšla roku 1993, Vítu Vlnasovi bylo v té době jen něco málo přes třicet let, patřil tedy k těm nejmladším, kteří se tématu „druhého života“ začali věnovat po roce 1989. I v jeho knize je však patrná snaha navázat na dialog, který započal František Graus roku 1968. V závěru publikace totiž Vlnas píše: „Svatojánská legenda patří minulosti. Je však opravdu mrtvá? Není, protože dějiny nemohou být nikdy mrtvé.“²²

V první polovině 90. let tedy – až na výjimku Víta Vlnase – publikovali práce vztahující se k druhému životu především historikové narození v 50. letech 20. století. Druhá polovina 90. let již takovou žeň nenabídla, nová vlna přichází teprve po roce 2000. Tehdy vznikají například práce Jana Galandauera, kterému v jeho dílech²³ nejvíce konvenuje pojetí „invented tradition“, tak jak ji vytýčil Eric Hobsbawm. Invented tradition plní podle Hobsbawma tři základní funkce: 1) ustavuje sociální kohezi společnosti či jejích skupin, 2) ustavuje či legitimizuje instituce, statusy, autoritu, 3) socializuje a ustavuje stejný hodnotový systém, vzorce chování atd.²⁴ Toto vymezení stojí českému prostředí, které se stranilo

21 VÍT VLNAS, *Jan Nepomucký – česká legenda*, Praha 1993.

22 V. VLNAS, *Jan Nepomucký – česká legenda*, s. 258–260.

23 JAN GALANDAUER, *Bitva u Zborova – 2. 7. 1917*, Praha 2002; TÝŽ, *Pomník mistra Jana Husa: český symbol ze žuly a bronzu – 6. 7. 1915*, Praha 2008.

24 ERIC HOBSBAWM, TERENCE RANGER (edd.), *The Invention of tradition*, Cambridge 1983., s. 13. Z prací, které čerpají z Hobsbawmova přístupu, srov. JOHN R. GILLIS (ed.), *Commemorations, The Politics of national identity*, Princeton 1994.

– a dosud straní – přílišného teoretizování, nejbliže. Na jednu stranu je zde totiž jasně patrný důraz na funkci oficiální historiografie, tzn. státu, ale také rozpor mezi státem a společenským myšlením, tj. kolektivní pamětí, která nesleduje státní cíle, ale pouze cíle udržení vnitřní koheze vlastní skupiny – v našem případě národa. „Vzpomínkový akt obsahuje integrující a na emoce působící náboj, usiluje o vytvoření identity, o vytvoření soudržné skupiny spojené konstruovaným, emocionálním obrazem minulosti, jenž je však zaměřen do budoucnosti: účastníci vzpomínkových aktů jsou vyzýváni, aby plnili odkaz, slavnost připomíná hrdinství padlých, vyzývá další generace, aby pokračovaly stejnou cestou.“²⁵ Stejně konstruktivisticky se pak staví k paměti a její funkci ve společnosti: „Paměť představuje přítomnost minulosti, její psychickou i intelektuální rekonstrukci, která má zajišťovat kontinuitu času a čelit stále změně, a tvoří základní prvek identity.“²⁶ Jeho díla vycházejí z klasického konceptu „druhého života“, autor se však snaží i o přesahy k teoretickým úvahám, které jsou však spíše útržkovitého rázu. Stejným způsobem, jakým analyzuje Jan Galandauer proměnu vnímání bitvy u Zborova, onen téměř až mýtický zrod českého vojenského odporu vůči Rakousku za první světové války, zkoumá také osudy jednoho z nejznámějších pomníků českého národa, pomník Jana Husa na Staroměstském náměstí v Praze. Osudy tohoto symbolu jsou přitom tak banální, že je jasné, že aureola, která jej obklopuje, musela vzejít z myšlenkového konstruktů pojícího se k obrazu husitství a odkazu prvního prezidenta, protože – fakticky vzato – u tohoto významného pomníku se vlastně nikdy nic významného nestalo, ba i ten Masaryk se mu v době zastávání prezidentského úřadu jaksi vyhýbal...

Příkladem tematicky zřejmě nejpropracovanějšího pokusu o uchopení tohoto konceptu je práce Eduarda Maura *Paměť hor*.²⁷ Hory, pro Čechy klíčový prvek (proti germánským vpádům se pohraniční pás hor jevil jako nejdůležitější obrana), analyzuje jak v kontextu environmentálních dějin, čerpaje z díla socioložky a bioložky Hany Librové,²⁸ tak i v jejich socio-politických a kulturně-historických souvislostech. Přestože Maur zůstává věrný české tradici pojmání a kontextualizace paměti míst,²⁹ na konci své knihy vřazuje své závěry do evropského

25 J. GALANDAUER, *Bitva u Zborova – 2. 7. 1917*, s. 99.

26 J. GALANDAUER, *Bitva u Zborova – 2. 7. 1917*, s. 99.

27 EDUARD MAUR, *Paměť hor (Šumava – Říp – Blaník – Hostýn – Radhošť)*, Praha 2006.

28 Srov. HANA LIBROVÁ, *Sociální potřeba a hodnota krajiny*, Brno 1987; TÁŽ, *Láska ke krajině?*, Brno 1988.

29 E. MAUR, *Paměť hor (Šumava – Říp – Blaník – Hostýn – Radhošť)*, s. 19–21.

kontextu: „Podobně jako je tomu u jiných evropských, ale i mimoevropských ‚památných míst‘, je paměť našich hor velmi často spojena s válkou, většinou vítěznou, někdy reálnou, jindy zcela smyšlenou.“³⁰ Jeho text je však důležitý i z toho důvodu, že jako jeden z prvních v českém prostředí otevřel téma vyčerpání tradičních schémat formování kolektivní paměti, která v Evropě multinacionální a multikulturní již neodpovídají národním zájmům prosazovaným v 19. století.³¹ Tomuto tématu, tématu odeznívání či vyprazdňování tradičních schémat formujících historickou paměť národa, se sice v Čechách pozornost dosud příliš nevěnovala, přesto toto téma začíná pomalu rezonovat.

Model transformace historického vědomí v teoretických souvislostech – především s přesahy k historické sociologii a v kontextu interpretačního rámce vymezeného Maxem Weberem – se stal předmětem bádání Miloše Havelky, který se tomuto tématu věnuje konzistentně již od poloviny 90. let.³²

Sociologické přesahy či analýzy historické paměti jsou ostatně v Čechách zastoupeny zřejmě nejpočetněji. V návaznosti na Maurův koncept proměny historického vědomí vedoucí až k vyčerpání tradičních schémat jeho formování je zapotřebí v kontextu naší stati uvést především sociologické analýzy funkcí jednotlivých státních svátků a výročí. Přestože nenavazují na tradiční a v historické komunitě velmi ceněný koncept „lieux de mémoire“, a ani na klasickou českou tradici „druhého života“, analyzují fenomén formování historického vědomí z pohledu sociologie paměti. K předním sociologům, kteří se pokusili převést tento koncept do českého prostředí, patří Jan Keller, jehož roli v Čechách lze v mezinárodním kontextu slávou a vlivem přirovnat snad jen k Slavoji Žižekovi. Přestože je v České republice vnímán především prizmatem svého otevřeného příklonu k levici, což mu v československé antikomunistické společnosti vydobýlo nádech jisté exotiky, při bližší analýze zjistíme, že je velmi pevně zakotven v tradiční francouzské sociologii byrokracie a státní správy. Právě toto propojení společně se sociologií paměti činí z jeho textů zajímavý, důležitý a v české historické komunitě poněkud neprávem opomíjený fenomén. Jeho analýza vyprazdňování státních svátků, které již nemají onen potenciál formovat národ či kmen stejně jako v minulosti, je založena na syntéze francouzského filozofa

30 E. MAUR, *Paměť hor (Šumava – Říp – Blaník – Hostýn – Radbošť)*, s. 344.

31 E. MAUR, *Paměť hor (Šumava – Říp – Blaník – Hostýn – Radbošť)*, s. 351.

32 MILOŠ HAVELKA (ed.), *Spor o smysl českých dějin*, Praha 1995–2006; TÝŽ, *Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*, Praha 2001; TÝŽ, *Ideje, dějiny, společnost: studie k historické sociologii vědění*, Brno 2010.

a antropologa Rogera Caillois (1913–1978) a amerického sociologa Hughha Dalziela Duncana. Od kolektivního vzpomínání na minulost, kterým velké oslavy výročí a státních svátků byly, dochází – či již došlo – ke kolektivnímu stažení se do soukromí vlastních domovů, kde je možno sledovat oslavy díky masmédiím zprostředkovaně.

Jeho analýza je podepřena sociologickými argumenty, fakticky však velmi výstižně generalizuje i historický význam všech těchto kolektivních svátků: „Přes to všechno jsou sváteční oslavy konány v nejrůznějších zemích a k nejrůznějším datům podle jediné, po generace odzkoušené šablony. Kolektivní vzpomínání na minulost, které bývá jejich pravidelnou součástí, skutečně není ani nostalgickým pohlednutím, ani vážně míněnou historickou analýzou. Toto pravidelné jubilejní vzpomínání je odpovědí na potřebu každé společnosti mít spolehlivé a zcela zřetelně uspořádanou svou vlastní minulost. Jednoznačně a pro všechny zcela srozumitelně utříděná minulost posiluje důvěru lidí v přítomnost tím, že dokumentuje kontinuitu hodnot, k nimž se určitý režim hlásí. Vyložíme-li minulost z hlediska dnes vyznávaných hodnot, pak každý s uspokojením a ulehčením zjistí, že již od samého počátku šlo vlastně přesně o to, o co se jedná i jemu samotnému.“³³ Na druhou stranu, jak již bylo řečeno, vpád globalizace a s ní i nový způsob komunikace, kam patří přímé přenosy v televizi, internet apod., vyprazdňuje onen „státotvorný aspekt“ všech svátků a místo potvrzování sociální/národní/státní hierarchie hodnot a měřítek proklamovaných veřejně a s požehnáním nejvyšších míst nabízí únik do soukromí: „Ve státní svátek dostává každý z nás jakýsi malý dárek. Jsme vypuštěni do soukromí a po celý den i déle můžeme žít daleko od státních úřadů, státních škol a státních podniků. Není v tom sice zhora nic rozumného, ale je to milé.“³⁴

Charakteristickým rysem propojujícím skupinu generace Husitského Tábora (i jejich žáků), literárních historiků a sociologů beroucích ve svých výzkumech v potaz společenský význam státních svátků je právě ono úzké propojení mezi mechanismem státní moci a formováním kolektivní paměti. Zřejmě se jedná o nejvýznamnější odlišnost od klasického konceptu představeného Pierrem Norrou, který v mnoha ohledech upřednostňuje národní kontext před státním. Stát a mechanismus moci však v totalitních režimech determinuje formování paměti podle ideologických vzorců ustavených předem. Jeho role je tedy určující.

33 JAN KELLER, *Nedomyslená společnost*, Brno 2003, s. 79.

34 J. KELLER, *Nedomyslená společnost*, s. 87.

V tomto kontextu se nelze ubránit dojmu, že, byť ze zcela jiného úhlu, s novým fenoménem formování kolektivní paměti se vyrovnává také publikace francouzské historičky Françoise Mayer *Češi a jejich komunismus – Paměť a politická identita*.³⁵ V ní se autorka soustřeďuje na analýzu vnímání komunistické minulosti v československé společnosti po roce 1989 a odkrývá mechanismy utváření novodobých mýtů, na něž jsou Češi tak hrdí: zachování ústavní kontinuity a kontinuity socialistické myšlenky v průběhu celého československého 20. století. Françoise Mayer se soustřeďuje především na cenu, jakou historická paměť platí za vytváření a potvrzení kontinuity, která je a zůstává tou nejkřehčí konstrukcí nové české národní identity. Analýza vztahu státu a paměti, k níž F. Mayer přistupuje skrze analýzu tzv. „paměťových zákonů“, ji posouvá od klasického konceptu historické analýzy spíše k analýze společenských aspektů zákonodárství. Na první pohled pro historika poněkud odtažitě téma však může být podáno s velkou mírou kreativity, jak o tom svědčí například práce Jiřího Příbáně, který se společenským dopadům zákonodárství věnuje sice v širším kontextu, avšak se silným důrazem na společenský kontext.³⁶

Nejedná se ostatně o první publikaci Françoise Mayer k tomuto tématu. Již v roce 2008 vydal Zdeněk Vašíček ve spolupráci s ní publikaci *Minulost a současnost, paměť a dějiny*.³⁷ Do centra jejich pozornosti se dostává role a funkce státu při formování příběhu dějin, onoho velkého vyprávění o velké minulosti, která je heroizována i tabuizována těmi, kteří ji potřebují stvořit k obrazu svému. Zvláště zamýšlení nad rolí a funkcí archivů zachycuje francouzskou diskusi, jejíž velké téma otevřela Sophie Cœuré.³⁸ Archivy jako válečná kořist, téma dosud spíše opomíjené, totiž predestinují možnost vytvořit si takový kánon národních dějin, který bude vyhovovat novému režimu. Kontrolou archivů, vlastních i cizích, totiž získává důležitou moc nad možnostmi alternativních interpretací.

Francouzská inspirace představuje pro české historiky i přes silnější dominanci německé historiografie stále vítaný zdroj nových podnětů, v mnoha případech se však jedná o opožděnou recepci klasických prací. To je příklad práce Maurice

35 FRANÇOISE MAYER, *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*, Praha 2009.

36 Srov. JIŘÍ PŘIBÁŇ, *Právo a politika konverzace: texty o postmoderních nejistotách, spravedlnosti v právu a politické paměti*, Praha 2001; TÝŽ, *Sociologie práva: systémově teoretický přístup k modernímu právu*, Praha 1996.

37 ZDENĚK VAŠÍČEK, FRANÇOISE MAYER, *Minulost a současnost, paměť a dějiny*, Brno 2008.

38 SOPHIE CŒURÉ, *La mémoire spolíée: Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique (de 1940 à nos jours)*, Paris 2007.

Halbwachse *Mémoire collective*, jejíž překlad vyšel v Čechách teprve roku 2009, tj. 84 let po jeho sepsání, a dokonce i plných 40 let po překladu tohoto díla do polštiny!³⁹

Stranou pozornosti by však neměly zůstat ani ty okamžiky, kdy se výzkum paměti stává prostředkem k výzkumu sociální reality, resp. k analýze legitimační funkce paměti v politickém kontextu. Pavel Barša tak ve své práci *Paměť a genocida. Úvahy o politice holocaustu* podává stručnou analýzu polemik a diskusí ohledně recepce nacistické genocidy Židů v Americe i Evropě.⁴⁰ Vzpomínky a interpretace dělí Barša v závěru své knihy podle funkce na dvě základní skupiny: ta první pracuje s obrazem genocidy, aby upevnila pojetí lidskosti a vzájemnosti, ta druhá proto, aby díky němu upevnila své vlastní postavení či aby jeho vytěsněním ospravedlnila své pozice. V tom smyslu se jedná o klasickou práci z oblasti politické funkce politiky zapominání. Barša však jako jeden z mála začíná své pojednání velmi detailním úvodem s rozбором vztahu paměti, historie a historického vědomí, který ve svém pojetí opírá především o díla Maurice Halbwachse. Klade také palčivou otázku, která nabývá na intenzitě od dob druhé světové války a především pak ve spojitosti s šoa: Hraje v poznání historie a paměti v poslední instanci prim historik, či svědek, resp. přímý účastník? Povaha proměny vztahu historie a paměti v posledních desetiletích se totiž stává důležitým mezníkem. Ne nadarmo nazvala 20. století především díky vlivu šoa na kolektivní paměť francouzská historička Annette Wieviorka *Érou svědků*.⁴¹ Koncept, s nímž se čeští historikové vyrovnávají s naprosto identickými obtížemi jako v minulosti s etablováním *oral history*, se však jeví obzvláště přínosným pro mapování těch událostí, které dodnes představují společensko-historická tabu typu odsunů, etnických i politických čistek apod.

Rozhovory s pamětníky totiž neplní pouze funkci deskriptivní či sběratelskou (ve smyslu zachytit co nejvíce vzpomínek), ale v symbolické rovině také funkci terapeutickou – rozhovorem vstupují v dialog s těmi, kdož měli být z dějin národa, státu či společenství vyhoštěni a zapomenuti.⁴² Dialog, do něhož vstupuje historik a pamětník, je výrazem subjektivizace i objektivizace

39 MAURICE HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009.

40 PAVEL BARŠA, *Paměť a genocida. Úvahy o politice holocaustu*, Praha 2011.

41 ANNETTE WIEVIORKA, *Ére du témoin*, Paris 2002.

42 Tento typ výzkumu je velmi populární především ve školních vzdělávacích programech, na jejichž konci stojí publikace typu *Tragická místa paměti – Průvodce po historii jednoho regionu 1938–1945/ Tragische Erinnerungsorte. Ein Führer durch die Geschichte einer Region 1938–1945*. Praha 2010.

dějin, jejichž rozestup se tím zvětšuje a polarizuje. Dialogická forma proto klade na historika mnohem větší nároky než klasický koncept stávajícího historického řemesla.

Pohled zvencí

Jak vyplývá například z prací Jana Kellera – a ostatně i z dalších výše uvedených odkazů a publikací, zahraniční podněty se do Čech dostávají nejrůznějšími způsoby. Při bližším pohledu je bezesporu velkým překvapením zjištění, jak silnou, důležitou a významnou roli hraje v tomto směru institucionalizované zázemí různých mezinárodních historických komisí či spolků. Současný stav je přitom potvrzením dominance dvou hlavních metodologických proudů, jejichž vliv na středoevropskou historiografii je v mnoha ohledech mnohem silnější než například ve světě sice dominujícího, avšak ve střední Evropě značně oslabeného anglosaského dějepisectví posledních desetiletí.

Těmito dvěma hlavními inspiračními proudy jsou německá a francouzská historiografie. Přestože recepce hlavních badatelských témat i metod probíhá kontinuálně, po jisté době je přirozené, že již etablovaného tématu se zhostí také oficiální kruhy. V českém prostředí se obě historické komise, tj. česko-slovensko-francouzská komise i česko-slovensko-německá komise, začaly věnovat tématu míst paměti či tzv. kultuře vzpomínání po roce 2005. Česko-slovensko-německá komise vydala v roce 2005 publikaci *Diktatur, Krieg, Vertreibung: Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*.⁴³ Autoři v předmluvě hovoří o jakési evropské „mapě vzpomínek“, která byla pádem železné opony v roce 1989 a po rozpadu SSSR v roce 1991 výrazně transformována. Vychází přitom ze studie Pierra Nory nazvané příznačně *Gedächtniskonjunktur*, publikované v roce 2001/2002.⁴⁴

43 CHRISTOPH CORNELIËN, ROMAN HOLEC, JIŘÍ PEŠEK (edd.), *Diktatur – Krieg – Vertreibung: Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*, Essen 2005. Český CHRISTOPH CORNELIËN, ROMAN HOLEC, JIŘÍ PEŠEK (edd.), *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Ústí nad Labem 2007.

44 PIERRE NORA, *Gedächtniskonjunktur*, Transit 2001/2002, s. 22; volně dostupné <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.html>, náhled 2. 12. 2011.

Tento sborník obsahuje velmi zasvěcený text Christopa Cornelissena *O výzkumu kultury paměti v západní a východní Evropě – metody a otázky*, který se však přes slibný název věnuje vlastně téměř převážně západní Evropě.⁴⁵ Další texty se zabírají kulturou paměti, resp. vzpomínání, z různých úhlů pohledu. Výběrem tématu, tzn. válka a vyhnání, komise ve skutečnosti jen refletovala náladu ve společnosti, kde toto téma v letech předcházejících rezonovalo nejsilněji, zvláště pak před vstupem České republiky do Evropské unie. I přesto ale publikace nabízí jednu z nejzajímavějších reflexí tohoto tématu ve svém celku vůbec.⁴⁶

Za nejklašičtější práci, která se pokouší převést klasický francouzský koncept „míst paměti“ do českého prostředí, je možno považovat publikaci *Lieux de mémoire en Europe centrale*⁴⁷ vzniklou z iniciativy Antoina Marèse. Tehdejší ředitel Institut d'Études Slaves inicioval v roce 2007 v rámci aktivit česko-slovensko-francouzské historické komise otevření tématu míst paměti, a to prostřednictvím dvou konferencí, jedné v Paříži a druhé v Praze. Výsledkem obou byly samostatné publikace: na francouzské straně již výše zmíněné *Lieux de mémoire en Europe centrale*, na straně české sborník *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*.⁴⁸

V *Avant-propos* francouzské publikaci analyzuje Antoine Marès hlavní konstitutivní rozdíly mezi vytvářením a vnímáním „míst paměti“ ve Francii a ve střední Evropě. Poukazuje mimo jiné na to, že spíše než pojmy identita, paměť či dědictví (identité, mémoire, patrimoine), které jsou ve spojitosti s místy paměti běžně užívány ve Francii, se v prostoru střední Evropy používají pojmy bližší německému jazykovému vnímání – hovoří se zde o vědomí, povědomí či vzpomínkové kultuře.⁴⁹ Kontinuita francouzských dějin, v nichž národ pevně splynul se státem, se promítá i do jiného výběru metod přístupu k fenoménu míst paměti. A přestože je nyní koncept francouzského státního národa podroben revizi pod

45 CHRISTOPH CORNELISSEN, *O výskume kultúry pamäti v západnej a východnej Euroópe. Metódy a otázky*, in: Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945, s. 23–42.

46 Zajímavým příspěvkem stojícím na pomezí klasické historické a politologické práce je kniha CHRISTIAN DOMNITZ, *Zápas o Benešovy dekrety před vstupem do Evropské unie – Diskuse v Evropském parlamentu a v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR v letech 2002–2003*, Praha 2007.

47 ANTOINE MARÈS (ed.), *Lieux de mémoire en Europe centrale*, Paris 2009.

48 MILAN HLAVAČKA, ANTOINE MARÈS, MAGDALÉNA POKORNÁ (edd.), *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha 2011.

49 A. MARÈS (ed.), *Lieux de mémoire en Europe centrale*, s. 8.

tlakem regionalismu a formování nové identity přistěhovalecké komunity, která vznáší nárok na uznání své vlastní historické úlohy v dějinách francouzského státu a národa, zdá se, že pojem francouzské identity zůstává i po těchto otrěsech pevně zakotven ve francouzském vědomí. Antoine Marès se proto nemylí, když tvrdí, že již samotná terminologická stránka věci je důležitým aspektem formování vztahu k minulosti: v českém prostředí se slovo identita, potažmo česká identita, příliš nevyskytuje, ani nepoužívá. Ve Francii je tomu ale naopak.

Sborník z konference, která se uskutečnila na české straně roku 2009, vyšel pod názvem *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace* v Praze roku 2011. Stejně jako ve francouzské publikaci, tak i v té české nalezneme stručný metodologicky koncipovaný úvod, resp. rovnou dva: jeden z pera Milana Hlavačky, druhý z pera Svatavy Rakové.⁵⁰ Oba se snaží analyzovat soudobé metodologické trendy, proměny a vývoj v oblasti metodologie a historiografických přístupů, neaspírají však bohužel na ukotvení českých prací do tohoto širšího kontextu evropské a světové historiografie.

Obě komise, ta oficiální německá i ta nikdy oficiálně neetablovaná komise česko-slovensko-francouzských historiků, vydaly sice mnohem více publikací, než pouze tyto dvě výše uvedené. V českém kontextu je ale zajímavé sledovat, jak odděleně, přesto však v jistém souznění práce obou komisí reflektuje postupnou proměnu diskusí – od míst paměti přes vzpomínkovou kulturu až po motiv národních tradic či identity.

Závěr

Francouzský historik moderních dějin Henri Rousso napsal, že paměť už není, co bývala. Metodologické koncepty práce s pamětí se od 90. let 20. století střídají v pestrém sledu, ani je však nelze vytrhnout z prostředí, z něhož vyšly. Zamyšlení nad kontinuitou a vzájemným ovlivňováním vývoje tohoto fenoménu v českém prostředí situuje jeho počátky do 70. let 20. století, kdy se zde zrodil v rámci cílené dezinterpretace marxistického pojetí historiografie fenomén tzv. „druhého života“. Ten ovlivnil celé generace českých historiků a pro mnoho z nich je určující dodnes. Snad není výrazem přehnaného nacionalismu uzavřít tuto stať kon-

50 Srov. MILAN HLAVAČKA, *Místa paměti a jejich „místo“ v historickém a společenském „provozu“*, in: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, s. 10–21; SVATAVA RAKOVÁ, *Místa paměti na přelomu tisíciletí: výzvy a proměny jednoho konceptu*, s. 22–32.

statováním, že český vývoj historiografie k tématu míst paměti a metodologie jejích postupů je v Čechách nejúplnějším a nejzajímavějším v těch okamžicích, kdy na jedné straně aktivně přejímá metodologické podněty zvenčí, pevně opřen o českou historiografii a její vývoj od 70. let, promítá ji do českého prostředí a snaží se, místy snad až téměř dialekticky, vstřebat to podstatné. Přitom všem však zůstává věrný své tradici a koneckonců i dědictví.⁵¹

51 Text vznikl s podporou projektu č. GPP410/11/P007 financovaného GA ČR.